

Madách és Viktor Considerant*

A falanszterjelenet forrásainak kérdéséhez

Megvallom, némi megilletődéssel ültem az írógéphez, hogy a címben felvetett témát, ha vázlatosan is, kifejtsem. Megilletődöttségem oka: első nyomtatásban megjelent Madách-cikkem 1954 decemberében, a *Palócföld* első évfolyamának első számában látott napvilágot. Mondanom sem kell: mennyi minden történt velem, körülöttem, itthon és az idegenben, az elmúlt majd 33 év alatt. Egy dolog azonban semmit sem változott: Madách főművének varázsa, az a vágy, hogy – képességeim szerint – egyre mélyebbre ássak a *Tragédia* Eget és Földet, az egész emberi történelmet átfogó univerzumába.

Köztudomású, hogy a Tragédia irodalma könyvtárakra terjed. A szorosan vett forrástanulmányok száma is meghaladja a félszázat. Jelen írásomban csak kettővel foglalkozom: *Baranyi Imre* tanulmányával: *A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum)* (Irodalomtörténeti Füzetek, 42. sz., 1963.) és *Dobossy László Adalék Az ember tragédiája falanszterjelenetének magyarázatához* című cikkével (Irodalomtörténet, 1958. 46. évf. 1. sz.: 149–151).

Baranyi így vélekedik: „*nincs adatunk arra, hogy Madách az utópistákat közvetlenül ismerte volna, de sokat tudhatott róluk az Athenaeumból közvetve; Saint-Simon, Fourier és Owen filozófiája itt jelentkezik először a hazai köztudatban.*” (146. l.) Tanulmányának egyik előbbi részletében (54–55. l.), Tolnai Vilmos értekezésére hivatkozva („Madách londoni és falanszterjelenetének egyik forrásáról”, *EPbK*, 1911: 377-), Baranyi a falanszterjelenet legfőbb eszméit *Lukács Móricz Nébány szó a szocializmusról* című 1842. dec. 19-én elmondott akadémiai székfoglalójára vezeti vissza. (A beszéd nyomtatásban is megjelent az Athenaeumban.) Nos, Lukács a „szocialista” gondolkozók között Considerant-ról is megemlékezik.

Említett cikkében Dobossy szintén hivatkozik Considerant-ra, *Destinée sociale* (-Társadalmi sors) című művére, *Erdélyi Jánost* idézve (Pályák és pálmák, 481–482 l.) feltételezi, hogy Madách ismerte ezt az akkoriban nagyon sikeres művet.

Ami engem illet, én a feltételezéseknél tovább megyek, *biztosra veszem*, hogy Madách olvasta a szóban levő könyvet. A 40-es évek végén ennek tárgyi bizonyítékát tartottam a kezemben. Jelenleg csak – hogy szokványos jogi formulával éljek – „büntetőjogi felelősségem tudatában” jelenthetem ki, hogy Madách legjobb barátjának, *Szontagh Pálnak* a könyvtárában megvolt a *Destinée sociale* 1844-es kiadása „az U alakra épült nagyszerű falanszter” rajzával. Ismerve a két férfi szellemi kapcsolatának mélységét és tartósságát (Ma-

* A névnek ez a helyes írása, nem *d*-vel, mint ahogy a legtöbb helyen – még francia szövegekben is! – olvasható; kiejtése tehát „konszidóran”.

dách Lucifer alakját Szontághról mintázta, ő volt a költő első „lektora”, Madách az ő véleményétől tette függővé, hogy elküldje-e a Tragédia kéziratát Arany Jánosnak, stb.) elképzelhetetlen, hogy Szontagh ne mutatta volna meg a könyvet Madáchnak, sőt nagyon valószínű, hogy alaposan megvitatták annak tartalmát.

Hogyan került a könyv a kezembe? A negyvenes évek végén rendszeresen jártam a balassagyarmati *Palóc Múzeumba*, a nyári szünidő alatt napokat töltöttem a könyvek között, amelyek jelentős hányadát Szontagh Pál könyvtára képezte. Az akkori igazgató, *Manga János*, hogy a néprajzi gyűjteménynek több helyet biztosíthasson, szeretett volna a könyvektől megszabadulni, s megkért, hogy készítsem el a francia művek jegyzékét, azzal a céllal, hogy az anyagot felajánlja a budapesti bölcsész kar francia intézetének. Hogy végül is mi lett a könyvek sorsa, nem tudom. Cikkemet felszólításnak is számom: aki tud valamit erről az anyagról, kérem, tájékoztassa az illetékeseket. Így talán újra sikerül a kézzel fogható bizonyítékra: *Considerant* könyvére rábukkanni.

Ha abból indulunk ki, hogy Madách olvasta a *Destinée sociale*-t, s nem csak hallott róla, akkor érdemes a műről és szerzőjéről részletesebben szólni, s ezzel kapcsolatban felvetni az utópista szocialista tanok fogadtatásának kérdését Magyarországon. Konkrétabban: érdemes elgondolkoznunk azon, hogy valóban olyan „reakcionárius”, „ultramontán” volt-e Madách, mint ahogy azt még életében egy Erdélyi János vagy egy *Pulszky Ferenc* állította. Mert *Considerant* szövegeinek alaposabb ismeretében nem is olyan meglepő, hogy Madách nem tanúsított túlságos rokonszenvet a falanszteri eszmék és elképzelések iránt. – Végezetül, az elmondottakhoz kapcsolódva, megpróbálom felvázolni saját falanszterértelmezésem a madáchi koncepció egészének szempontjából, a többi színek viszonylatában.

Considerant életműve és működése szorosan kapcsolódik *Charles Fourier* (1772–1837) személyéhez. Az ő eszméit propagálja és fejleszti tovább. Fourier gazdag posztógyáros fia volt, de vagyonát, gyarmatarukkal folytatott spekuláció következtében elveszti. Szegény kereskedelmi alkalmazottá süllyed, s tapasztalatai arra készítetik, hogy megbélyegezze a „civilizáció vétkeit”, elsősorban a kereskedelem rendszerét. Szocialistának vallja magát, de Owennel szemben elveti a vagyonközösség „síralmas dogmáját”, Saint-Simonnal is szemben áll, mert ellenzi az örökösödést és a magántulajdon eltörlését. Mint sok más kortársa, nagy érdeklődést tanúsít a történelmi fejlődés legfőbb szakaszainak kérdése iránt. Szerinte ezek a következők: édenizmus, tehát a paradicsomi állapot, a vadság korszaka, patriarchátus, barbárság, civilizáció. Arról álmodik, hogy végül az emberiség eljut a „garantizmus” tökéletes harmóniájához, amely gyakorlatilag a társadalombiztosítás bonyolult, az élet minden területére kiható uralmát jelenti. Elismeri a szenvedélyek fontosságát, a szenvedélyek közé számítva az érzéseket is. Rendszerében 12 ilyen szenvedéllyel számol: ízlés, tapintás, látás, hallás, szaglás, barátság, ambíció, szeretet, „familizmus”, amelyen a családi érzést, a szülői szeretetet érti, a „cabaliste”, más szóval: az intrikálás hajlama, a „lepkeség”, ami Fourier rendszerében a vál-

tozás iránti vonzalmat jelenti, végezetül: a nyájösztön. Ezeknek az alapszenvédélyeknek a kombinációja 810 különféle jellemtypust tesz lehetővé, ennek kétszerese: 1620 az az ideális szám, amely egy „phalange” összetételének megfelel. A phalangeok meghatározott szervezete alkotja a falansztert.

Mint az utópista szocialisták általában, Fourier is dedukción alapuló spekulatív rendszert állít fel. Considerant (1808–1893) még tovább megy ezen az úton. Az 1794-ben alapított híres *Ecole Polytechnique*-ben, amely a mai napig az egyik legnehezebb és a legelismertebb felsőiskola Franciaországban, matematikát és fizikát tanul, kapitányi rangot szerez, de a hadseregnél jobban érdeklik a politika és a társadalom tökéletesebb berendezését célzó elméletek. Életét szenteli falanszter eszményének. Fellép a termelés anarchikus volta ellen, leleplezi a kereskedelem visszásságait, ellenzi a szabad versenyt, a centralizmust. A direkt hatalom híve, nem nézi jó szemmel a parlamenti rendszert, az általános választójogot, mert úgy véli, a nép nagy többsége még nem érett meg rá. Nagy érdeme, hogy világviszonylatban elsőnek, legalábbis az elsők között hirdeti meg a munkához való jogot. Szintén dicséretére válik, hogy egész életében keresi az elvek és a tettek összhangját. Részt vesz az 1849. július 13-i felkelési kísérletben. Távollétében deportálásra ítélik. Belgiumba, majd Texasba menekül, rövid időre újra Belgiumba költözik. Végül Amerikában, a Vörös Folyó-partján, falansztert alapít, tegyük hozzá: nem sok sikerrel. A telep pusztulását az észak-amerikai polgárháború eseményei csak siettetik. 1869-ben tér vissza Párizsba, itt hal meg közönybe és feledésbe merülten.

Ebből a nagyon vázlatos ismertetésből is sejteni lehet, hogy a vármegyei provincializmus ellen, demokratikus centralizmusért küzdő Madách és Szontagh nem lelkesedhettek túlságosan Considerant eszméiért, már csak azért sem, mert az általános választásokon alapuló liberális, parlamenti demokrácia úgy lebegett szemük előtt, mint a legcsábítóbb eszmény.

De a *Destinée sociale* stílusa és érvelési módszere sem találhatott nagy megértésre Madáchnál, akinek látásmódja lényegében pragmatikus maradt, még akkor is, ha a világmindenség kereteiben, az emberi nem keletkezésének és pusztulásának végpontjai között mutatja be – misztériumjátékokra emlékeztető módon – az emberiség sorsát. Considerant, a matematikai traktátusok módszerét követve, axiómarendszer formájában fejt ki nézeteit. A bökkenő csak az, hogy a matematikai logika tételeinek érvényességét a józan ész számára elérhető evidenciák szolgáltatják, és ez korántsem áll Considerant tételeire. Az igazság „biztos” kritériumait a következőképpen fogalmazza meg (a lapszámozás az 1979-es legújabb kiadásra vonatkozik): „Minden eszme, amelyről az embernek világos felfogása van, akkor igaz, ha intellektuális szférájával koncentrikus” (9. l.); „Az érzelmeknek és érzéseknek hasonlóképp’ koncentrikusnak kell lenniök az affektív és szenzitív szférával” (10. l.). Ugyanezen a lapon már szinte a *Korán* könyvégető fanatikusaíra emlékeztet, amikor kijelenti: „Ha mindezt lefektettük, elfogadtuk és megértettük, anélkül is megtudjuk ítélni a dolgokat, hogy abhoz a két- vagy háromszázezer könyvből folyamodnánk, amelyet a pedánsok, a szofisták és mindenféle filozófusok egymásra balmoztak.” (10. l.) Mindezek után nem meglepő, hogy a szerző az emberiséget két csoportja osztja: azokra, akik megértik, s azokra, akik nem értik meg az általa kifejtett „tudományos” igazságokat: „azzal fejezem be, hogy arra kérem az értelemmel és szívvel rendelkező egyéneket, hogy tanuljanak; a többiek – jobb, ha hallgatnak”. (34. l.) Ez a summás kijelentés annál is vizsaszásabban hat, hogy kilenc oldallal előbb Considerant abszolút tudással ke-

csegtette olvasóit, „*amely az embernek nemcsak a jelen, de a jövő és a múlt ismeretét is biztosítja*”, olyan tudással, amely egyenlő „*a lélek halhatatlanságának, az életet megelőző és követő vándorlásoknak racionális teóriájával*”. (25. l.)

Néhány idézettel, amelyeket bevallom, célzatosan választottam ki, nem volt szándékomban, hogy Considerant könyvét a maga bonyolultságában jellemezzem. Nagyon érdekes és elgondolkoztató megfigyelésekre jut például a társadalmi rendszerek és az építészet kapcsolatáról (36–38. l.). Ennek a párhuzamos fejlődésnek eljövendő állomása a falanszter, „rend-Tornyával”, amely egyszerre irányító központ, obszervatórium, éjjeli őrhely, amelyben harangjáték működik, s ormán zászló lebeg. De minden valószínűség szerint Madáchnak ez a részlet sem nyújthatott teljes kielégülést, hisz' éles támadást tartalmaz *Victor Hugo* ellen, pusztán azért, mert a költő borúlátó volt az építészet jövőjét illetően.

Tény, hogy magának a falanszternek a nevét és az U alakú épületet leszámítva, Madách nem sokat merített Considerant művéből, ráadásul ezekkel az elemekkel egyéb olvasmányai során is találkozhatott. Ez a hiány szerintem azal magyarázható, hogy a költő teljesen idegennek érezte a francia utópista nézeteit. A *Tragédia*ban kialakult ábrázolásmódjához híven, a *szimbolikus sűrítés* módszerével élve, a falansztert a londoni szín kapitalizmusát követő rendszer *jelképekén* kezelte, olyan elemekkel gazdagítva, amelyek sem Fourier-nél, sem Considerant-nál nem szerepelnek. Nem elképzelhetetlen viszont, hogy a történelmi jelenetek színpadképeire valamiképpen hatott Considerant említett elmélete az építészet és a társadalmi berendezkedés kapcsolatáról. Az sem lehetetlen, hogy Considerant egyik megjegyzése szerepet játszott az egyiptomi szín megalkotásában. A francia szerző, a falanszter leírása után, így fordul a művészekhez: „*mondjátok meg (őszintén), hogy mindez nem felel-e meg jobban képzeleteknek és szíveteknek, mint az egyiptomi piramis, amelyet egy hagymával táplált nép épített, hátát meggörnyesztve a kövek alatt...?*”

A XII. szín egyéb forrásairól sok értékes adatot tartalmaz Baranyi tanulmánya (53–61. l.). Dobossy László megemlíti, hogy nagy emberek lealacsonyító szerepben való bemutatása régi motívum, már *Lukiánusznál* fellelhető, a *Pantagruel* XXX. fejezetében *Rabelais* is ezt a hagyományt követi, amikor *Nagy Sándorral* ócska cipőket javíttat, *Xerxest* mustárkereskedőnek, *Romolust* sóárusnak, *Achilést* koszvakarónak, *Kleopátrát* hagymáskofának ábrázolja, igaz – az alvilágban...

A források kérdésénél természetesen fontosabb a falanszterjelenet mondani-valójának vizsgálata. Ezzel kapcsolatban szembe kell néznünk azzal a váddal, amely szerint Madách költeménye lényegében haladásellenes iromány.

A Madách-ellenes krónikák egyik legfőbb célpontja a falanszterjelenet, mert ebben a *Tragédia* bírálói a szocializmus megcsúfolását látják. A másik, az előbbivel kapcsolatos, de a mű egészére vonatkozó vád: a pesszimizmus vádja. E szerint az emberiség történelmének madáchi szemlélete lerombolja a haladásba vetett hitet, valódi fejlődés helyett kiábrándító „taposómalmot” ábrázol, amelyet a végső isteni biztatás nem tud ellensúlyozni. „Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni! –” (4113. sor), kiált fel Ádám. De a Madách

által ábrázolt véget: az emberiség végső pusztulását objektíve nem lehet elfeledni. Ebből a szempontból irodalomtörténetében találóan nevezi *Farkas Gyula Madácho*t olyan papnak, „aki hitetlenül mutatja fel az oltáriszentséget”.

Vizsgáljuk meg először a szocializmus megcsúfolásának a vádját. Akárhogy is forgatjuk, ez a vád lényegében történelemellenes felfogást takar. Madách a szocializmust nem ismerhette, nem találkozhatott egyetlen megvalósulási formájával vagy kísérletével sem. Amit ismert, az néhány utópista elgondolás volt. Egyesek (Erdélyi, Pulszky) feltétlen lelkesedéssel, mások, mint Madách, fenntartással fogadták ezeket az utópista eszméket. Úgy érzem, Considerant szövegének ismeretében Madách álláspontját nem lehet elítélni. Elég itt arra gondolnunk, hogy a szocializmus marxi elmélete is az utópisták bírálatából született. Egyesek, közhasznú formulával élve, azt mondhatnák, hogy amíg Marx „balról”, Madách „jobbról” támadta az utópistákat. Ez a megjegyzés szintén történelmietlen, „jobb” és „bal” fogalmának metafizikus általánosítását feltételezi. Mert nyilvánvaló, hogy Madách csak saját társadalmi-történelmi-földrajzi helyzetéből kiindulva foglalhatott állást a fejlődés nagy kérdéseiben. Az a sokat emlegetett tény, hogy a párizsi színt nem követi kiábrándulás, ami világosan jelzi azt a felismerést, hogy a polgári forradalmi átalakulás Madách idejében (még félszázaddal később is!) aktuális volt Magyarországon, vagy a londoni szín (amely a korabeli magyar valósághoz viszonyítva, jövőbeli jelenetnek számít, s elsősorban könyv- és újságírókélményeken alapult), ahol Madách-Ádám eljut a liberalizmus ellentmondásainak felismeréséig is (3077–3081: „Kutyáknak harca ez egy konc felet”); ez a két mozzanat önmagában is elegendő ahhoz, hogy Madách neve mellől mindörökre eltűnőssük a „reakcionárius” jelzőt.

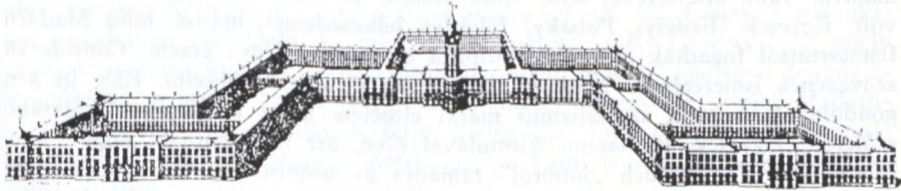
Ha tehát a falanszterben nem egy konkrét szocializmusról van szó, hanem az emberi fejlődés egyik olyan lehetőségéről, amely a múlt század ötvenes éveinek a végén elképzelhető volt az európai társadalmakban, akkor úgy kell feltennünk a kérdést: feltalálhatók-e a mai világban a falanszteri elferdülés jelei, vagy legalábbis csírái? Ha igen, ez nyilvánvalóan Madách éleslátását bizonyítja. Nem prófétaí jövődoléscit, mert ilyenben nem hiszek s olvasóimat sem kívánom eme hit süppedékes talajára csábítani – de *kivételes extrapolációs képességét*.

Melyek ezek az elferdülések? Csak pusztá felsorolásként, leltárszerűen: a kozmopolitizmus (a hon fogalmának eltűnése: 3140–3152), a pozitívizmus túlságbavitele, a túlzó specializálódás (3198–3224), az „ökológiai” veszély: a növény és állatvilág egyes fajainak a kipusztulása s ezzel kapcsolatban szemellenzős utilitarizmus (3225–3281), a gép egyeduralma, a képességtesztek mechanikus alkalmazása, amely az egyént csak pusztá számmá silányítja (3456–3538). *Jean Rousselot, a Tragédia* egyik átültetője (a „fordító” szó nem szabatos, mert Rousselot nem tud magyarul, *Gara László* nyersfordítása alapján dolgozott, szinte minden sorért külön párharcot folytatva), a költeményhez fűzött bevezetőjében (Corvina, Budapest, 1966. 11. 1.) úgy véli, hogy a falanszterjelenet a „sci-fi”, a tudományos-fantasztikus irodalom nyomasztó világát idézi, én úgy mondanám – nem ellentétként, hanem kiegészítésként –, hogy a technokrácia túlkapásait.

Ami a pesszimizmus vádját illeti, Madách esetében helyesebb a történetiség mélyen átértett élményén alapuló *realizmus*ról beszélni. – Minden utópista el-

L'AVENIR.

Perspective d'un Phalanstère ou Palais Sociétaire dédié à l'humanité.

Vue perspective d'un phalanstère

gondolás történelmietlen, mert a jövőbe vetített paradicsomot (vagy poklot) örökkévalónak képzeli, valami végső állomásnak, s ezzel elvágja a történelem fonalát. Ráadásul alapvető ellentmondásba bonyolódik, mert a fejlődésből kiküszöböli a konfliktusokat, és ugye, a konfliktusnélküliség magával a halállal egyértelmű. De mivel egy utópia sem mondja ki nyíltan, hogy megvalósulása a halált implicálja, óhatatlanul magában hordja a megtevesztés ódiáját. – Madách nem tudja a fejlődést konfliktusok nélkül elképzelni, az eszméket eszközökként ábrázolja, amelyekből, ha túléljük korukat, „örület és béklyó” válik. Madách szavaival élve, minden koreszmében felfedezhető az a „gyönge”, amely végülis pusztulását teszi szükségessé. A színek, a párizsi jelenetet leszámítva, ezt a kiábrándulást és fordulatot ábrázolják az új eszmék, az új célok felé.

De Madách realizmusa a történelmi szintnél is mélyebbre hatol, egészen a lét fogalmáig, tehát *ontológiai* természetű. A költő rácbred arra a tudományosan megcáfolhatatlan tényre, hogy minden keletkezés szükségszerű végső következménye a pusztulás. Ha *Paul Valéry* az elsők között fogalmazta meg, népszerűsítette azt a gondolatot, hogy a civilizációk halandók, Madách – jó hetven évvel előtte – arra a következtetésre jutott, hogy maga az emberi nem is halandó.

A halál elfogadása az egyén életében a felnőtté válás elengedhetetlen feltétele. Az emberiség is csak akkor válhat felnőtté, ha elfogadja ezt a kikerülhetetlen, kérielhetetlen valóságot. Madách műve, a világirodalomban szinte egyedülálló módon, segít ebben a felnőtté válásban, amikor mindenféle részillúziós elképzeléssel szemben azt tanítja, hogy: „Az ember célja a küzdelem maga.” (3699)

Persze, ezt a gondolatot nagyon nehéz elviselni. Ezért van ott a mű végén az isteni biztatás. Mert, hogy vállalni tudja a küzdelmet, legtöbb embernek szüksége van vagy egy túlvilági, vagy egy evilági paradicsom ópiumára.

Párizs, 1987. július 24–25.

NYÉKI LAJOS

